

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ: ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੁਮਾਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਕੈਂਪਸ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋਂ।

ਸਾਰ:

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਗਹਿਰਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ (ਸਹੀ ਤੇ ਗਲਤ ਦੀ ਪਰਖ) ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ (ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਰਹਿਣਾ) ਜਿਹੇ ਤੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਕ ਉਥਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਸਥਿਰ ਸੁਖਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਾ ਕੇ ਸੱਚੇ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮੋਹਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ: ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਵਿਵੇਕ, ਵੈਰਾਗ, ਤੱਤ-ਗਿਆਨ, ਆਧਿਆਤਮਿਕਤਾ, ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ।

ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ, ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮੂਲ ਜਾਂ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ। “ਤੱਤ” ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸਰੂਪ, ਜੜ੍ਹ, ਸੱਚਾਈ, ਅਤੇ “ਗਿਆਨ” ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਚੇਤਨਾ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਬੋਧ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਤਰਕ ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਤਮਿਕ ਸੂਝ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਧਾਰਨਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਬਾਣੀ, ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੋਜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਸੱਚ ਹੈ?, ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ? ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੁੜਦਾ ਹੈ? ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਨ ਤੇ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ”, ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਵਾਕ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਤਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਕੀ ਹਨ?

ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੱਧਰ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ, ਜੋ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਪੱਧਰ ਗਿਆਨਤਮਕ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਕੀ ਹੈ? ਵਿਵੇਕ ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਪੱਧਰ ਆਤਮਿਕ-ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਧਰ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ, ਸਹਜਿ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਾਹ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਝਣਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰਥ, ਮੌਤ, ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਰਹਾਨੀ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਅਡੋਲਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਸਹਿਜਤਾ, ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਆਤਮਿਕ ਅਰਥ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਖੋਜ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਿਰਫ਼ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਡੋਲਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫਿਲਾਸਫਰ ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਜ਼ (William James) ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਤੱਤ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰਹਾਨੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਮਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੋਹ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਤੱਤ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜੇਮਜ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਮਨੁੱਖੀ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਨੁਭਵ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੁਆਰਾ ਅਡੋਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਡੇਵਿਡ ਹਿਊਮ (David Hume), ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਿਊਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੋਹ ਦੇ ਭਰਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਅਡੋਲਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਫਿਲਾਸਫਰ ਰਾਲਫ ਵਾਲਡੋ ਐਮਰਸਨ (Ralph Waldo Emerson) ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ “ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ” ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਮੋਹ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹੇਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ (Herbert Spencer) ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਪੈਂਸਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਤੱਤ ਨਾਲ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਡੋਲਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੇਗੇਲ (G.W.F. Hegel) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੇਗੇਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਿਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਿਕ ਅਡੋਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਐਲਬਰਟ ਸ਼ਵੈਜ਼ਰ (Albert Schweitzer) ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਵੈਜ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। (Emile Durkheim) ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸਿਰਫ ਆਤਮਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ, ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਖੋਜ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਾਈ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਮਝਣਾ, ਇੱਕ ਗਹਿਰਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਤਮਿਕ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤਿਮ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 11861427) ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ, ਤੇ ਪਰਮ ਸੱਚ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਸ਼ਾ "ਅੰਦਰਲੀ ਜੋਤ ਦੀ ਪਛਾਣ" ਹੈ। ਇਹ ਪਛਾਣ ਹੀ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਅਸਥਿਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਕਿਸੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ “ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸਕਤੀ” ਹੈ। “ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ।” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ 1186) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਇਹੀ ਪਛਾਣ ਵਿਵੇਕ ਹੈ, ਜੋ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਅਰਥ (Philosophical Significance of Vivek):

“ਵਿਵੇਕ” ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ “ਵਿਸ਼ੇਕ” ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ਭੇਦ ਕਰਨਾ” ਅਰਥਾਤ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਜਾਣਨਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹਿਕ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਜੋ ਸੁਖੁ ਮੋਹਿ ਨੀਦ ਬਿਸਰਾਇਓ ਸੋ ਸੁਖੁ ਮੋਹਿ ਅੰਤਰਿ ਪਾਇਓ।” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ 1426) ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸੁਖ ਮਾਇਆ

ਵਿੱਚ ਲੱਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਝੂਠਾ ਹੈ, ਸੱਚਾ ਸੁਖ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਅਰਥ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਆਤਮ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਵੇਕ: ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਵਿਵੇਕ: ਮਨੁੱਖ ਸਹੀ-ਗਲਤ ਦਾ ਨਿਰਣੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਵੇਕ: ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੋਹ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। “ਕਾਹੇ ਰੇ ਮਨ ਚਿਤਵਹਿ ਉਦਮੁ ਜਾ ਆਹਰੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਪਰਿਆ।” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ 1187) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਆਸਰਾ ਹਰਿ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਮੋਹਿਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ।

ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Metaphysics of Vairag):

“ਵੈਰਾਗ” ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਗ ਦਾ ਅਭਾਵ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵੈਰਾਗ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭਜਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। “ਸਗਲ ਦੁਆਰ ਕੇ ਛਾਡਿ ਕੈ ਗੁਰੁ ਤਿਹਾਰੇ ਦੁਆਰ। ਬਾਂਹਿ ਗਹੇ ਕੀ ਲਾਜ ਅਸ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਤਿਹਾਰਾ।” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ 1426) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਚਰਮ ਅਵਸਥਾ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਦੁਆਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰਭਉ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਮੋਹ ਦੀ ਮਿਥਿਆ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਰਭਉ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਆਤਮਿਕ ਵੈਰਾਗ ਹੈ।

ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ (Interrelation between Vivek and Vairag):

ਵਿਵੇਕ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਬਿਨਾਂ ਵੈਰਾਗ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਮਨੁ ਬਸਿ ਆਵੈ ਤਾ ਹਰਿ ਪਾਇਐ ਅਉਰੁ ਕਾਮੁ ਸਭਿ ਧੂੜਿ ਸਮਾਨਾ।” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ 1188) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨ ਜਦ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰ ਧੂੜ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਹੀ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਮਿਲ ਕੇ “ਆਤਮਿਕ ਅਦਵੈਤਤਾ” ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਜਿਉਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਦਰਸ਼ਨ (Guru Tegh Bahadur's Metaphysical Vision):

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ “ਆਤਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ” ਹੈ।

ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਖੇਲ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਵੇਕ ਬਿਨਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਜਗਤੁ ਮੋਹਿ ਅੰਧ ਅਨੰਤੁ ਕ੍ਰਮਤੁ ਹੈ ਸੁਖੁ ਨਾਹਿ। ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਜਨ ਸੁਖੁ ਨ ਪਾਵੈ ਕੋਇ।” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ 1427) ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ (State of Enlightenment) ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ “ਨਿਰਭਉ” ਤੇ “ਨਿਰਵੈਰ” ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ:

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ।

ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਕਰਮ ਨੂੰ ਅੰਧਕਾਰ ਰਹਿਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਅਖੰਡ ਮਾਨਵਵਾਦ (Universal Humanism) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੀ ਇਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ:

ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਭੋਗਵਾਦ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਆਤਮਿਕ ਚਾਨਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। “ਜਿਸ ਕਾ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਹੋਇ ਤਿਸੁ ਤੇ ਰਹੈ ਅਲਿਪਤੁ।” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ 1187) ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਅਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਲਈ ਸੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਸੰਤੁਲਨ:

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤਮ ਅਧਿਆਇ ਵਾਂਗ ਆਤਮਿਕ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਰਸ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨਾਮ, ਧਰਮ, ਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਦਵਤ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ

ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਊਣ ਦੀ ਕਲਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। “ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕੇ ਚਲਤ ਇਹੋ ਪਛਾਨੀਐ। ਨਿਰਭਉ ਹੋਇ ਰਹੈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿਮਰੈ॥” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ 1427) ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਨਿਰਭਉ, ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਏਕਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਉਜਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚਲਣ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਕੌਣ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੈ, ਮੌਤ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਹੜਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਚਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਦਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਵਿਵੇਕ (ਬਿਬੇਕ) ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ (ਤਿਆਗ, ਅਸੰਗਤ) ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜਦੋਂ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ () ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ “ਮਨ” ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਹੈ; ਉਹ ਮਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਭ੍ਰਮ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਏ, ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸੁਰਤ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

“ਜਗੁ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ, ਜਾਣ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮੀਤ ॥ ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਨਹੀ ਕਛੁ, ਸੁਪਨ ਜਿਉ ਅਰੁ ਪ੍ਰੀਤ ॥” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1427) ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਉਹ ਆਤਮ-ਸੰਵੇਦਨਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸਿੱਜਣਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸੁਰਤ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਅਲੱਗ - ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਪੱਖ ਹਨ। ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੈਰਾਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਮੋਹ ਦੀ ਲਕੜੀ ਸਾੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਠੰਡੀ ਚਾਨਣੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ ਅਸਥਿਰ ਹਨ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਾਈਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਿਨੇ ਨ ਪਾਇਓ ਭਾਈ ॥ ਵਿਨੁ ਨਾਵੈ ਦੁਖਿ ਰਹੈ ਸਮਾਈ ॥” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1187) ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਮੂਲ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ; ਜਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰਲੇ ਰੰਗ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਜੀਵਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਆਚਰਣਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਤਮ-ਬੋਧ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਇਹ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਹ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਹਾਂ ਜੋ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ”, ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਵਿਵੇਕਵਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

“ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ ॥ ਮਨ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇਰੈ ਨਾਲ ਹੈ ਗੁਰਮਤੀ ਰੰਗੁ ਮਾਣੁ ॥” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1426) ਇਹ ਉਕਤੀ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਵੇਕ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮਨ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੈਰਾਗ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਦੇ ਅਗਮ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੇ ਮਿਥਿਆ ਰੰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਤੱਤ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ-ਵਾਸੀ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਵੈਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਿਆਗ ਦਾ ਅਰਥ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੌਤਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਅਤੇ ਆਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ॥ ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ ॥ ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ ॥ ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ ॥” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1186) ਇੱਥੇ “ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ” ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਪਨੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਤਿਆਗ ਅਸਲੀ ਵੈਰਾਗ ਇਹੀ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਬਿਨਾ ਇਹ ਤਿਆਗ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾ ਭਾਵਨਾ ਸੁੱਕੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਭਾਵਨਾ ਬਿਨਾ ਗਿਆਨ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰਿਤ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਸੱਚਾ ਤਿਆਗ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਵਿਵੇਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। “ਸਗਲ ਦੁਆਰ ਕੇ ਛਾਡਿ ਕੈ ਗਹਿਓ ਤੁਹਾਰੇ ਦੁਆਰ ॥ ਬਾਂਹਿ ਗਹੇ ਕੀ ਲਾਜ ਅਸ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਤੁਹਾਰ ॥” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1428) ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੁਆਰ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹਨ, ਤਦ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਅਸਲੀ ਵੈਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸੇ ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ

ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਅਰਥ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਜਾਗਰੂਕ ਪੱਖ ਹੈ ਜਦਕਿ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਵੇਕ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਸੱਚਾਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਕਸਰ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਵੈਰਾਗ ਭਾਵ ਹੈ; ਵਿਵੇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਵੈਰਾਗ ਆਚਰਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਇਹ ਮਿਲੀ-ਝੁਲੀ ਅਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਹੈ।

ਹਥਿ ਆਵੈ ਹਰਿ ਅੰਗ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਨਾਰੀ ॥” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 1185)

ਇੱਥੇ ਮਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ “ਮਨੁ ਤਨੁ ਅਰਪਿ ਧਰਿ ਪੈਜ ਰਾਖਹੁ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪੁਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਧਾਰੀ ॥ ਨਾਨਕ ਮਨੁ ਜਿਤੈ ਤਾ ਰਾਜੁ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਨ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਹਰੀ ਧਰਮ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਦਰੂਨੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਦ੍ਵੈਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕ-ਚਿੰਤਨ ਪੱਧਰੀ ਵੇਦਾਂਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭੇਦ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੋਹ, ਲੋਭ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ - ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸਮਾਜਕ ਆਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਹੀ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਰਸਨਾ ਹੈ “ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ ॥ ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਕੇਤੀ ਛੁਟੀ ਨਾਲਿ ॥” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1186) ਇੱਥੇ ਨਾਮ-ਧਿਆਨ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਧਿਆਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਨਾਮ-ਚਿੰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਵੈਰਾਗ ਫਲਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਉਹ ਕਈ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ “ਕਾਹੇ ਰੇ ਮਨ ਚਿਤਵਹਿ ਉਦਮੁ ਜਾ ਆਹਰਿ ਹਰਿ ਜੀਉ ਪਰਿਆ ॥ ਸੈਲ ਪਥਰ ਮਹਿ ਜੰਤੁ ਉਪਾਇਓ ਤਾ ਕਾ ਰਿਜਕੁ ਆਗੈ ਕਰਿ ਧਰਿਆ ॥” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1427) ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਵਿਵੇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਸੰਗਤ ਹੀ ਵੈਰਾਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਰਮ ਗਿਆਨਕ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ (ਬਿਬੇਕ) ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ (ਬੈਰਾਗ) ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਅਜਿਹੇ ਕੇਂਦਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਗ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਵੇਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਹਿਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ -

“ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ ਪ੍ਰਗਟੈ ਤੇ ਮਨੁਆ ਰਹੈ ਨਿਬੇਰ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 219)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਿਬੇਕ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਸਮਝ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਵਿਵੇਕ ਕੇਵਲ ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਆਸ ਕਲਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੱਬੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇੱਕ ਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਰਮ, ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸਵੰਤਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਇਹੁ ਸੰਸਾਰ ਬਿਕਾਰ ਸੰਸੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਮੈ ਝੁਠੋ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1186)। ਇਹ ਕਥਨ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਤਦੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਅੰਤਰ ਗਿਆਨੁ ਪ੍ਰਕਾਸੁ ਭਇਓ ਤਬ ਮੋਹ ਚੁਕੈ ਮਾਇਆ ਕਾ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1426)। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੰਦਰਲੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਜਾਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੋਹ ਦੇ ਬੰਧਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਅਟੁੱਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਵੇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮਝ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਜਦਕਿ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਸਮਝ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਫਲ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਜਗੁ ਰੇ ਮੋਹਿ ਨ ਭਾਇਓ ਕੋਈ ਮੋਹਿ ਨ ਭਾਇਓ ਮਾਇਆ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1186)। ਇਹ ਕਥਨ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਵੈਰਾਗ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭਜਣ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਵੈਰਾਗ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਿੱਤ ਹੈ, ਬਾਹਰੀ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਧਾਂਤ “ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ” ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਏਕਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਪਰਮ ਸੱਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 13)। ਇਹ ਬੋਧ ਹੀ ਉਹ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਵੇਕ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੈਰਾਗ ਕਿਸੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਿਆ। ਇਹ ਸੰਤੁਲਿਤ ਬੈਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਨੁ ਤਨੁ ਅਰਪੀ ਲੋਹੁ ਅਰੂ ਰੂਪੁ ਗੁਰ ਕੈ ਹਾਥਿ ਵਿਕਾਨਾ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 219)। ਇੱਥੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਮਰਪਣ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪਰਾਕਾਸ਼ਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਬੁੱਝ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਰੱਬੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਤਦ ਵੈਰਾਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਭਉ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭਉ ਮਾਨਤ ਆਨ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1427)। ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਉੱਚਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭਉ ਤੇ ਮੋਹ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੱਚ ਤੇ ਝੱਠ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੋਹ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਸਭੁ ਕੇ ਅੰਤਰਿ ਨਾਮੁ ਨਿਵਾਸੀ, ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਨਹੀ ਕੋਇ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1428)। ਇਹ ਕਥਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੈਰਾਗ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋ ਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਹਨ ਜੋ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ। ਵਿਵੇਕ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸਥਿਤੀ ਨਾਮ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ, ਲਾਲਸਾ, ਤੇ ਮਿਥਿਆ ਆਸਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਮੋਹ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਵਿਵੇਕ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸਭੁ ਜਗੁ ਬਿਆਪਿਆ ਭਰਮਿ ਭੁਲੈ ਕਿਛੁ ਬੁਝੈ ਨਾਹਿ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 219)। ਇਹ ਕਥਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮੋਹ ਅੰਤਰ ਕਾਲੀ ਅੰਧਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ ਜਬ ਹੋਤ ਪ੍ਰਗਾਸਾ ਤਬ ਮੋਹ ਚੁਕੈ ਮਾਇਆ ਕਾ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1426)। ਇੱਥੇ ਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਆਤਮਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਲਾਲਚ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੋਹ ਦਾ ਬੰਧਨ ਤੋੜਨ ਲਈ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਇਕ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਅਸਥਿਰ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਲੋਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵੈਰਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇੱਥੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪਲਾਇਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਇਕ ਡੂੰਘਾ ਆਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸੇ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ‘ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਸਮਝ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਸਗਲ ਬਨਿਤਾ ਅਰੁ ਲਾਲ ਪੁਤ੍ਰ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮੋਹ ਬਿਧਿ ਕਾਚੀ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1187)। ਇਹ ਸੁਬਦ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਹ ਸੁਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰੱਬੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਹੀ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਮਝ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਵੈਰਾਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਨੁ ਮੇਰੇ

ਡੋਲੈ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1186)। ਇਹ ਮਨ ਦੀ ਡੋਲਣ ਹੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਲੋੜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਡੋਲਣ ਨੂੰ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਦਵੈਤਤਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵੈਰਾਗ ਅਨੁਭਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਅਖੰਡ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਅਰਥ ਤਿਆਗ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ-ਸਵੀਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਇਹ ਜਗੁ ਸੁਪਨਾ ਭਰਮੁ ਹੈ ਮੋਹ ਪਾਸਿ ਨ ਬਸਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1187)। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮਿਥਿਆਤਾ ਦਿਖਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਿਕ ਹਕੀਕਤ ਵੱਲ ਮੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਨਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 441)। ਇਹ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੂਤਰ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਇਸ ਮੂਲ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੈਰਾਗ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਜਿਨਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 8)। ਇਹ ਨਾਮ ਧਿਆਨ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੈਰਾਗ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਤੇ ਮੌਤ, ਸੁਖ ਤੇ ਦੁਖ, ਆਸ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਜੀਵਨੁ ਮਰਨੁ ਦੁਇ ਏਕ ਸਮਾਨੈ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1427)। ਇਹ ਵਾਕ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਚਾਈ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੈਰਾਗ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਡਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿਰਫ਼ ਰੁਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਜੋਂ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਦੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਵਿਵੇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਵੈਰਾਗ ਹੈ। ਇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮਿਕ ਨਹੀਂ, ਨੈਤਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ, ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਰਮ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਵੈਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਉਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਮੋਹ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰਭਉਤਾ, ਦਇਆ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਜੋ ਗਹਿਰਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ, ਡਰ, ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਜਾਗਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ ਜਬ ਹੋਤ ਪ੍ਰਗਾਸਾ ਤਬ ਮੋਹ ਚੁਕੈ ਮਾਇਆ ਕਾ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1426)। ਇਹ ਪੂਰਾ ਵਾਕ ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮਝ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਜਦ ਤਕ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਮੋਹ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਉਸ ਜਾਲ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਵੈਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਤਮਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਜਬ ਲਗੁ ਜਾਨੈ ਮੈ ਕਿਛੁ ਕਰਤਾ ਤਬ ਲਗੁ ਗਰਬੁ ਨ ਭੂਖ ਮਿਟੈ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1426)। ਇਸ ਅਭਿਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਵਿਵੇਕ ਜਦ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰਲੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਬਸਟਰੈਕਟ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ

ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਲ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਜੀਵਨ ਮਰਨ ਦੁਇ ਏਕ ਸਮਾਨੈ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1427), ਤਦ ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪਰਮ ਸਥਿਤੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੋਵੇਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਵੈਰਾਗ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਡੋਲਦੀ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ਼ ਬੌਧਿਕ ਤਰਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੱਬੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਨਾਮ’ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਸਭੁ ਕੋ ਅੰਤਰਿ ਨਾਮੁ ਨਿਵਾਸੀ ਨਾਮੁ ਬਿਨਾ ਨਹੀ ਕੋਇ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1428)। ਇੱਥੇ ਵਿਵੇਕ ਉਹ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਇਸ ਨਾਮ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮੋਹ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਨੁ ਤਨੁ ਅਰਪੀ ਲੋਹੁ ਅਰੁ ਰੂਪੁ ਗੁਰ ਕੈ ਹਾਥਿ ਵਿਕਾਨਾ” (ਅੰਗ 219)। ਇਹ ਅਪਾਰ ਸਮਰਪਣ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਭਗੌੜਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਇਹੁ ਜਗੁ ਸੁਪਨਾ ਭਰਮੁ ਹੈ ਮੋਹ ਪਾਸਿ ਨ ਬਸਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1187)। ਇਹ ਕਥਨ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਈਏ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਡੋਲ ਰਹੀਏ। ਇਹ ਅਡੋਲਤਾ ਹੀ ਵਿਵੇਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਅਡੋਲਤਾ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਅਸਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੁਆਰਾ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ਰਹੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1187)। ਇਹ ਸਹਿਜਤਾ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਫਲ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਕਰਮੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਕੇ ਨੇੜੈ ਕੇ ਦੂਰਿ” (ਅੰਗ 8)। ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤਦ ਹੀ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਨੂੰ ਅਡੋਲਤਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰਥ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਨੁ ਰੇ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਅਰੁ ਆਨੁ ਭਗਤਿ ਕਰਹੁ ਨਹੀ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1186)। ਇਹ ਕਥਨ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਸਮਰਪਣ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਅੰਤਰ ਗਿਆਨੁ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਭਇਓ ਤਬ ਮੋਹ ਚੁਕੈ ਮਾਇਆ ਕਾ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ 1426)। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਦੋ ਤੱਤ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਸੱਚ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਨੈਤਿਕ ਸਹਿਜਤਾ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਡੋਲਤਾ ਤਿੰਨੋਂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤਿ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਅਡੋਲ ਭਾਵਨਾ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਡਰ ਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਵਿਵੇਕ ਬਿਨਾ ਵੈਰਾਗ ਅਧੂਰਾ ਹੈ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਬਿਨਾ ਵਿਵੇਕ ਅੰਨ੍ਹਾ। ਵਿਵੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਉਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਡੋਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੋਹ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤੱਤ-ਗਿਆਨਕ ਸਾਰ ਹੈ, ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੱਚਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਇਆ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 1186:
2. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1426:
3. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1187:
4. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1426:
5. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1188:
6. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1427:
7. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1187:
8. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1427:
9. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1427
10. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1187
11. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1426
12. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1186
13. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1428
14. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1185
15. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1186
16. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1427
17. ਉਹੀ, ਅੰਗ 219
18. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1186
19. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1426
20. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1426
21. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1186
22. ਉਹੀ, ਅੰਗ 13
23. ਉਹੀ, ਅੰਗ 219
24. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1427
25. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1428
26. ਉਹੀ, ਅੰਗ 219
27. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1426
28. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1187
29. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1186
30. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1187

31. ਉਹੀ, ਅੰਗ 441
32. ਉਹੀ, ਅੰਗ 8
33. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1427
34. ਉਹੀ ,ਅੰਗ 1426
35. ਉਹੀ ,ਅੰਗ 1428
36. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1187
37. ਉਹੀ, ਅੰਗ 1426